Kritsuga *Ajuga genevensis* L. i Skåne och på andra håll

Jan Thomas Johansson

Sammanfattning

Kritsugan har varit och är en av Sveriges sällsyntaste kärlväxter. Som troligen vildväxande var den under 1800-talet känd från några få lokaler i sydvästra Skåne. Den fanns kvar på en av dessa, i Limhamnstrakten, ända fram till mitten av 1900-talet. Kritsugan försvann från lokalerna huvudsakligen på grund av uppodling och annan exploatering. Arten har även förts in till Sverige som prydnadsväxt och som inblandning i gräsfrö och på ett antal lokaler från Skåne till Dalarna har den förvildat sig, oftast tillfälligt. Kritsugor från den sista kända ursprungliga förekomsten i Limhamnsområdet har nyligen planterats ut i och nära Limhamns kalkbrott.

Kritsugans kännetecken

Kritsugan *Ajuga genevensis* L. (Lamiaceae; Fig. 1a, 1b) är en tätt ullhårig till nästan kal fleråriг ört, som kan bli uppemot 4 dm hög, men oftast betydligt lägre. Den har krypande jordstammar (rhizomer), men saknar ovanjordiska utlöpare (stoloner). Bladen är 3–12 × 0,8–5 cm, omvänt äggrunda till avlångt omvänt äggrunda, grovsågade till grunt flikiga, med kilformad bas och de nedre är samlade i rosett. Basalbladen är långskaftade och har vanligen vissnat före blomningen, medan stjälkbladen är kort- eller oskaftade. Blomkransarna är sex- till mångblommiga och sitter i vecken av välutvecklade stödblad, vilka är omvänt äggrunda, vanligen flikiga och föga längre än blommorna. De nedre stödbladen är vanligtvis trespetsade, medan de översta är helbräddade, mindre och ofta kortare än blommorna. Fodret är 4–6 (–7) mm långt och klocklikt. Det har minst tio nerver och fem likformiga tänder, som är ungefär lika långa som foderröret. Kronan är 12–20 mm lång och vanligen klarblå (ibland rosa eller vit). Kronpipen är längre än fodret och bär en hårkrans inuti. Överläppen är urnupen och mycket liten. Underläppen är treflikig med tvåkluven mittflik. Ståndarna är längre än kronan och har oftast håriga strängar. De främre ståndarna är längre än de bakre. Delfrukterna är nätådriga och har ett fettrikt bihang (elaiosom), som är bildat av blombottnen och anpassat till spridning med myror. Kritsugan blommar oftast från april till juli, men blomningen kan ibland återupptas under eftersommaren och hösten. Det diploida kromosomtalet är 2n=32. Kritsugan kan hybridisera med blåsuga *Ajuga pyramidalis* och revsuga *A. reptans* och hybriderna liksom ren kritsuga odlas ofta som prydnadsväxter. Kritsugans blad angrips ibland av mjöldaggsarten *Erysiphe bicellata*.

Kritsugans utbredning i världen

Kritsugan förekommer i stora delar av södra och mellersta Europa och österut till Kaukasus och de centrala delarna av europeiska Ryssland samt norrut till mellersta Baltikum (Fig. 2). Den saknas som vildväxande på Iberiska halvön och Medelhavsöarna, Brittiska öarna och i nordvästra och norra Europa. Utanför sitt naturliga utbredningsområde förekommer den ibland som förvildad från prydnadsväxtodling eller som adventiv (bl.a. införd med gräsfrö), även i östra Nordamerika (se Citerade nätsidor).

I Medelhavsområdet är den huvudsakligen en bergsväxt. Den växer från låglandet och upp till mer än 1 700 m ö h, helst på kalkstens- eller dolomitberggrund. Oberdorfer (1979) bedömer kritsugan som en typisk *Mesobromion*-art, som är ledart (karaktärsart) för växtsamhällsklassen *Festuco-Brometea*, men även förekommer i växtsamhällsordningarna *Geranion sanguinei* och *Convallario-Agropyrion*. Den växer exempelvis i kalktorrängar, på torra backar, sandfält samt i skogs- och vägkanter jämte

Fig. 1a och Fig. 1b. Kritsuga *Ajuga genevensis*. Odlat material från Limhamn, Skåne. 11/9 2016.

andra ljusrika och delvis kulturpåverkade vegetationstyper. Den trivs på varma, måttligt torra, näringsfattiga till måttligt näringsrika, svagt till måttligt sura men huvudsakligen kalkhaltiga, mer eller mindre mullrika, lösa ler- och sandjordar. Den är pionjär på naken jord – således något av en kolonisationsart. Den förökar sig vegetativt med hjälp av jordstammar, som under gynnsamma betingelser kan växa med åtskilliga decimeter under en växtsäsong. Blommorna pollineras av bin och mindre humlor och fröna är åtminstone delvis myrspridda.

Kritsugans förekomster i Nordeuropa och på Brittiska öarna

Brittiska öarna. I England fanns kritsugan under flera år naturaliserad på kalkrika torrängar nära Churn i Berks och på dyner nära Hayle i västra Cornwall (Clement & Foster 1994; Stace 2010), dit den lär ha förts in som förorening bland foderväxter.

Finland och Estland. Kritsugan är i Nordeuropa förvildad eller införd med gräsfrö eller ballast norrut till mellersta Norge, Dalarna och mellersta Finland. I Finland och Estland har den från och till förekommit som tillfälligt förvildad från odling samt längs järnvägar, i gräsmattor och trädor (Hämet-Ahti m.fl. 1998; Leht 2010). Den tidigaste litteraturuppgift som jag har funnit för Finlands del är prof. Linkolas fynd i Sulkava i södra Savolaks 1932 (Anonym 1934).

Norge. I Norge är kritsugan likaledes införd med gräsfrö med människans hjälp till Oslotrakten, nära Kristiansand samt Fana och Bruvik i Hordaland (Nordhagen 1940). Lid (1952) noterar den som införd i sen tid till vägar och järnvägar i Aker, Vennesla, Fana, Bruvik och Evanger.

Danmark. I Danmark är kritsugan tillfälligt förvildad eller införd som förorening i gräsfrö. Pedersen (1969) nämner två förekomster: gräsmark vid Ørholm 1907 och vägkant vid Skanderborg 1916. Under Telemark Botaniske forenings exkursion till Møn i juni 1998 fann man fyra blommande exemplar av en *Ajuga*-art som hastigt bestämdes till *A. genevensis* (se Citerade nätsidor). Fyndet finns inte senare rapporterat och inte heller medtaget i *Atlas Flora Danica* (Hartvig 2015); kanske rör det sig om en felbestämning av revsuga, som sedan länge är känd från Møns Klint.

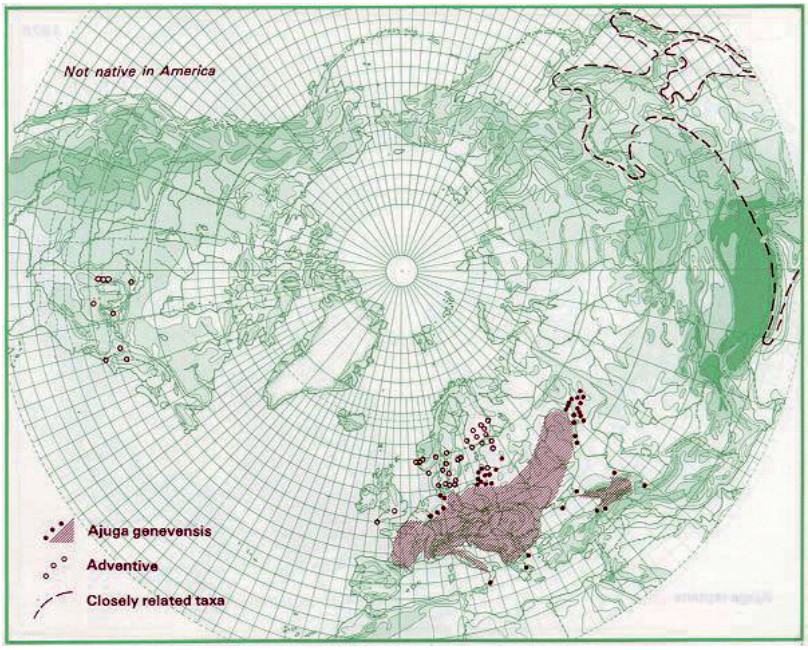

Fig. 2. Kritsugans utbredning på jorden. Efter Hultén & Fries (1986).

Kritsugans förekomster i Sverige utanför Skåne

Att döma av den litteratur och de herbarieexemplar som har stått till mitt förfogande jämte uppgifter i Artportalen har kritsugan förutom i Skåne blivit anträffad i Blekinge, Småland, Bohuslän, Västergötland, Östergötland, Stockholmstrakten och Dalarna. Förmodligen har den förekommit på spridda platser utöver nedanstående, men jag har inte lyckats finna indicier på detta. Den är överallt utom sannolikt på vissa lokaler i sydvästra Skåne antingen förvildad från odling eller adventiv (med gräsfrö, ballast etc; se vidare Hylander 1943, sid. 25).

Blekinge. I Blekinge har kritsugan samlats in i Karlskrona 1890 (H. G. Lübeck i LD), där den troligtvis var odlad, Hällevik i Mjällby 1913 (G. Johansson i S; Holmgren 1941 och 1942; Fröberg 2006). Vid Kummeln i Augerum planterades arten in av lektorn och amatörbotanisten Emil Rundkwist (Fröberg 2014), vars dotter Astrid Rundkwist pressade den härifrån 1928 (LD). Den finns i skrivande stund fortfarande kvar på lokalen, där ungefär 27 plantor/tuvor växer under ett buskage i en betad hage (se Artportalen).

Småland. Kritsuga samlades i Råslätt i Ljungarum nära Jönköping 1908 av Erik Asplund (belägg i UPS). Edqvist & Karlsson (2007) antar att den växte i den övergivna parken intill skogvaktarskolan. Från Jönköping finns ett ark med blåsugor insamlade av B. Hedvall 1922 (material i LD). På samma ark finns två exemplar av kritsuga och högst sannolikt har kritsugorna av misstag monterats på samma ark som blåsugorna. På Artportalen (rapportörer Jan Henriksson och Gunvald Bruce) finns uppgift om kritsuga odlad i Gamleby i Västerviks kommun 2016. Här kan också läggas till odlad och förvildad kritsuga i Fridafors nära gränsen till Blekinge (material från Limhamn, se nedan).

Bohuslän. Kritsugan var känd på ett litet gräsbevuxet område bland sten och grus på stranden strax söder om Valbodalen (Långevik) i Lysekil under minst 20 år och samlades där såväl 1930 som 1950 av Harald Fries (belägg i GB). Den kan ha anlänt dit med ballast, då området tidigare användes för lastning av sten (Fries 1931). Andra förekomster i Bohuslän är Stenkyrka kyrkogård på Tjörn 1936 (Särn, belägg i LD) samt Fläskö i Kville (Tanums kom-

mun) 1955 samlad av The Svedberg (belägg i UPS; Blomgren, Falk & Herloff 2011).

Västergötland. Hasselrot (1967) förtecknar insamlingar av kritsuga från Mösseberg 1939, ”spridd från äldre odling över gräsmark” (Axel Hilleström, LD), Hasslerör, Sundsmarken, i Hassle 1962 (Karl Hasselrot, LD) samt från Lerums samhälle (N. Lahrin) och Oskarshöjd (Lerums socken) 1897 ”subspont.” (C. G. H. Thedenius, LD). Bertilsson m.fl. (2002) skriver att kritsugan är inkommen som förorening bland gräsfrö och odlad som prydnadsväxt i Västergötland. Följande insamlingar listas: Alingsås samlad av O. Ahlström 1889 (material i GB) samt i en park i Arendal i Lundby på Hisingen (Göteborg) samlad av C. Åkermark 1905 (belägg i GB) och av Harald Fries 1945 (material i GB och S). Från lokalen i Arendal rapporterade Fries 1945 även hybriden mellan kritsuga och blåsuga (Hylander 1945; belägg i LD). Från Skallsjö i Lerum, Mösseberg vid Falköping samt skolträdgård i Skövde har odlade kritsugor samlats in. En sentida förekomst 200 m sydöst om Näckrosdammen i Änggårdsbergen i Göteborg (1–3 exemplar under åren 2005–2015) finns rapporterad på Artportalen.

Östergötland. Från Borggård i Finspångs kommun finns en insamling från 1906 (Ad. Trägårdh, LD) av odlade plantor som uppges ha förts dit från Limhamn.

Stockholmstrakten. Kritsugan har i Stockholmstrakten blivit funnen av Klas Linroth 1896 på dikeskant väster om Ringvägens hållplats i Saltsjöbaden i Nacka kommun (belägg i LD) samt på en dikeskant nära Kolström på Värmdö 1904 (belägg i S; Aulin 1914; Almquist & Asplund 1937). På båda platserna anges den som adventiv och troligtvis tillfällig.

Dalarna. I Dalarna är kritsugan anträffad som tillfällig på en gräsplan i Höglunda i Orsa kommun 1918 (material i UPS), insamlad av provinsialläkaren och amatörbotanikern N. A. Ahlberg (Almquist 1949).

Kritsugans förekomster i Skåne under 1800-talet

Kritsugan samlades första gången i Skåne – och därmed i Nordeuropa – av Elias Fries på ängsmark vid Limhamn nära Malmö den 6 juli 1817 (belägg i UPS). Han beskriver den som talrik (”in pratis & sæpibus ad Limhamn prope Malmö copiose”, under det då gängse namnet *Ajuga alpina*; Fries 1819). Hartman (1820) citerar denna uppgift som ”mellan Malmö och Limhamn”. Göran Wahlenberg träffar under sin resa i Skåne 1822 provisor Dillén i Malmö. Denne visar en del rara fynd ur sitt herbarium, varvid Wahlenberg kan anteckna att kritsugan ”finnes vid Limhamn icke just vid nu varande kalkbrotten, utan hitom dem i gropar” (Gertz 1942). Tydligen har Wahlenberg inte sett levande kritsuga själv på Limhamn, för i så fall skulle han säkerligen ha avbildat arten i Svensk Botanik (band IX–XI innehåller bilderna från hans Skåne-resa). Ett knappt årtionde senare skriver Fries (1828): ”Längst ut på kusten i Skåne från Malmö till Trelleborg riklig till exempel vid Limhamn, Ahlstad; och i Engeltofta park till viken Engelbogen” (”In extimis litoralibus Scaniæ a Malmö ad Trelleborg passim copiose v[erbi] c[ausa] ad Limhamn, Ahlstad; nec non in Engeltofta park ad sinum Engelbogen.”; ”Engelbogen” är förvisso detsamma som Ellebogen). I Flora Suecica har Wahlenberg (1824) noterat ”på starkt upphöjda fält särskilt ovanpå lager av sedimentär kalksten vid Limhamn i sydvästra Skåne riklig” (”in campis maxime elatis supra stratum calcis e formatione sedimentaria ad Limhamn Scaniae meridionali-occidentalis copiose”) och i andra upplagan (Wahlenberg 1831) har han här lagt till ”från trakten av Trelleborg” (”exinde versus Trelleborg”). I sin Skåne-flora anger Fries kritsugan som riklig i fuktiga (sic!) ängar vid Limhamn och därifrån till Alstad nära Trelleborg och att den även är samlad i Ängeltofta park (”copiose in pratis humidis ad Limhamn, inde sparsim ad Ahlstad prope Trelleborg; etiam in Engeltofta park lecta”; Fries 1835). Hartman (1832, 1838) återger uppgifterna från Fries och Wahlenberg

som ”öppna fält nära vestr. kusten” … ”Trelleborg, Malmö, upp till Engeltofta” och senare (Hartman 1843, 1849) ”torra st. kritbackar … Trelleborg; Malmö vid Limhamn. Engeltofta.”. Det fanns och finns minst två olika Ängeltofta: ett nära Barkåkra utanför Ängelholm och ett i Lilla Slågarps socken norr om Trelleborg. Att den skulle ha funnits vildväxande i trakten av Ängelholm verkar långsökt. Från ”Trelleborg” samlades kritsugan av en Ahlström (belägg i S), men denna lokal kan vara liktydig med ”Ahlstad” eller ”Engeltofta” (Ängeltofta) i Lilla Slågarp. Det finns fyra olika närbelägna Alstad (Alstad, Stora Alstad, Lilla Alstad och Fru Alstad) norr om Trelleborg och vilket ”Ahlstad” som åsyftas är idag omöjligt att avgöra. Lilja (1870, se nedan) påstår dock att det är Fru Alstad.

Lilja (1838) ger som vanligt en betydligt mera utförlig beskrivning över förekomsten i Skåne: ”Öfvergångsformationer på torra backar helst med kritbotten, rar, t. ex. *Sånekulla öster om Limhamn vid vägen åt Ribersborg* i mängd stor och präktig, *på kritbackarna vid Limhamn* i mängd *och derifrån sparsamt till Alstad vid Trelleborg*. (*Engeltofta park*, Fr. månne ej följande [=*Ajuga reptans*] som skall någon gång variera utan rotskott?).” I andra upplagan (Lilja 1870) skriver han: ”Torra backar, wid wallar på krithaltig botten, sällsynt, Engeltofta på kullar n. om parken (Lönnegren), mell. Ribersborg och Sånekulla wid tångwallar, Limhamn i mängd, Bondesons furulund, Bunkeflo, Töringelund (A. Tullberg), Fru Alsta etc., sakn. i Danmark.” I Areschougs Skåne-flora (Areschoug 1866, 1881) står det något mera knapphändigt: ”sällsynt på torra backar och betesmarker, på kritbackarne omkring *Limhamn* samt derifrån på liknande ställen strövis ända mot *Trelleborg*, *Engeltofta* i parken (i sednare tider ej derstädes anträffad, så vidt författaren vet)”.

Kritsugans förekomster i Skåne efter 1800-talet

Redan under 1800-talets senare del tycks kritsugan sålunda vara försvunnen från alla sina lokaler utom i gränsområdet mellan Limhamn och Bunkeflo socken. Påhlman (1921) beskriver artens försvinnande: ”Stora vidder, som då lågo orörda och på vilka Ajuga fann sin trevnad, äro delvis uppodlade, delvis genom kalkbrytning förvandlade till sterila marker.” ”Här och där fann den dock en plats, där den kunde hämta andrum, kanske t. o. m. för alltid finna en hemvist, där den kunde leva och blomstra. Så tycktes kunna bliva fallet i en liten barrskog … å Elinelunds ägor. Då jag en dag sommaren 1914 besökte platsen, funnos där med säkerhet flera hundratal kraftiga exemplar av A. genevensis, och någon fara för dess fortbestånd tycktes ej då vara förhanden. Under mina fortsatta undersökningar samma dag fann jag till min glädje ett rätt stort bestånd – 75 à 100 plantor – i vacker blomning på en gammal pilvall, omkring 400 meter n. v. om den nyssnämnda skogen. Så vitt jag vet, var denna lokal av botanister okänd. Några år senare – jag vill minnas det var år 1917 – for jag åter ut till Limhamn för att se huru det stod till med Ajuga. Den av mig upptäckta lokalen å pilvallen var dess bättre orörd och någon synbar skövling av plantan hade ej ägt rum. Även i år [1921] har jag besökt Limhamn. Några nya lokaler för Ajuga har jag ej kunnat finna, men till min glädje har jag återsett den å den gamla pilvallen, visserligen medtagen av den svåra torkan men dock i liv. Vallen, på vilken den växer, ligger mellan Skånska Cementaktiebolagets och Hyllie boställes ägor ...” Jag måste tyvärr göra salig Påhlman besviken beträffande hans fynd av den ”nya” växtplatsen; den torde nämligen vara densamma som lokalerna ”Limhamn, vid furulundarna” och ”Hyllie Furulund” (kanske även ”Bondesons furulund”) där den samlades redan 1869 och på 1880- och 1890-talen (flera insamlingar i LD).

I våra dagar är det svårt att återfinna de platser, där kritsugan växte. Att döma av lokalangivelserna förekom den på flera olika ställen i trakten av Limhamn och på en del av dessa verkade den att ha varit riklig. Med ledning av anteckningarna på många av herba-

rieetiketterna kan man dock skaffa sig en viss uppfattning om dess utbredning i det området. Några exempel på formuleringar: ”nära kalkgruvorna”, ”Limhamnsfältet och bakom nuvarande Kommunalhuset”, ”i gamla gropar efter kalkbrott”, ”Limhamn, på utfyllningen, kalkbacke”. Litteraturuppgifter, särskilt hos Lilja (1838, 1870) och Påhlman (1921), ger även viss ledning (se ovan): ”Sånekulla öster om Limhamn vid vägen åt Ribersborg … på kritbackarna vid Limhamn”, ”mellan Ribersborg och Sånekulla vid tångvallar, Limhamn, Bondesons furulund”, ”pilvall på Elinelunds ägor”, ”vall mellan Skånska Cementaktiebolagets och Hyllie boställes ägor”, ”Hyllie, Annetorp i furudungen”. Några avvikande lokaluppgifter är följande: ”Vintrie i Bunkeflo 1905”, ”Malmö” (1835, 1865 och 1907) samt ”Limhamn–Klagshamn, ängsbacke 1928”, men jag antar att även dessa hänför sig till området nära Limhamn och Bunkeflo. Det föreligger även ett antal besynnerliga lokalangivelser från Carl Schäffer, vilka jag inte har lyckats styrka med några herbariebelägg eller ens litteraturuppgifter. Med undantag av ett par insamlingar från Limhamn förefaller dessa förekomster som ytterst tvivelaktiga. De har dock medtagits på kartbilden hos Weimarck & Weimarck (1985) och finns angivna i Skånes Floras kortregister, dock utan uppgifter om belägg eller litteraturkälla: ”Klagshamn på torra strandområden 1890-t.”, ”Hököpinge: torra strandområden 1890-t.”, ”Bernstorps backe 1890-t.” samt ”Knösen, Skanörs ljung vid Öresundssidan 1930-t.”. Så länge som dessa uppgifter inte kan styrkas, så torde de få betraktas som kuriosa och bör inte beaktas. Den 18 maj 1931 besöktes en av de gamla Limhamnsförekomsterna av medlemmar i Lunds Botaniska Förening (Anonym 1932). Man kunde då konstatera att kritsugan fanns kvar med minst ett tjugotal exemplar. ”Tack vare markinnehavarens omsorger är växtlokalen i fråga nu portförbjuden för växtsamlare” (Sylvén 1932). Drygt femton år senare tycks den vara försvunnen från sin sista förmodat indigena lokal. Jag vill i detta sammanhang gärna citera Helge Rickman: ”Här är ännu en av Skånes ’heliga’ blomster. Den har haft sin huvudförekomst vid Limhamn men även setts neråt Skanör och Trelleborg. Genom uppodling förstördes den ena lokalen efter den andra, och den sista torde ha varit en almvall i en åker mellan Bunkeflo och Limhamn, där jag ännu 1946 såg den i ett 30-tal individ. Sedan blev almarna nedhuggna och vallen upplöjd, och så var den sagan all. Jag har dock sett den i ett eller annat ex. på villagräsmattor i Limhamn, exempelvis Valborgsgatan. Där såg jag 2 ex. så sent som 1964, dock säkert förvildade.” (H. Rickman i brev, november 1979).

I ett kapitel i boken *Natur i Skåne* formulerar sig Henning Weimarck som om kritsugan fortfarande funnes kvar något år efter 1946: ”Längre fram på året, i månadsskiftet maj–juni, då sommaren gjort sitt intåg, är tiden inne att vid Limhamn se kritsugan, *Ajuga genevensis*. Detta är en av våra allra sällsyntaste växter: kanske blott ett 10-tal individ leva kvar f. n., och så vitt man känner, finnas dessa inom ett mycket begränsat område.” (Weimarck 1947). Vidare säger han: ”Sammanlagt har växten varit bekant från högst 7 lokaler”, men ”Inom kritsugans forna utbredningsområde, som sträckte sig från Limhamn ned mot Trelleborg, ha de lämpliga lokalerna till stor del blivit bebyggda eller uppodlade.” Nils Sylvén skriver en bit in på 1950-talet om kritsugans förekomst i Skåne: ”På sin sist kända fristad vid Limhamn har arten under senare år förgäves eftersökts” (Sylvén 1953). Det hjälpte knappast att den fridlystes i hela Malmöhus län den 15 mars 1935 (Gertz 1937; numera är arten fridlyst i hela Skåne län). I sin Skåne-flora från 1963 anser Weimarck förbryllande nog att kritsugan dog ut redan på 1930-talet: ”Kalkbackar mellan Malmö, Skanör och Trelleborg; senast observerad vid Limhamn på 1930-talet”.

Helge Rickman kommenterar kritsugans förekomst på Limhamn i en liten artikel i LBF:s medlemsblad (Rickman 1973): ”senaste växtplatsen för Ajuga genevensis var ju Limhamns-trakten, där den då och då fortfarande

kan återfinnas sporadiskt på gräsmattor; den sista gång jag såg växten spontant kring Limhamn var 1949, då den växte rätt talrikt på en vall mellan Bunkeflo och Limhamn, planterad med almar; denna vall blev senare upplöjd och lokalen helt förstörd". Uppgiften om att kritsugan skulle ha observerats på Limhamn så sent som år 1949 citeras även av Projekt Linné (Nilsson & Gustafsson 1976). Men därefter ska den inte ha varit sedd "trots omfattande efterforskning". Enligt Weimarck & Weimarck (1985) blev den senast funnen där 1946, medan Tyler (2007) anger: "Som spontan senast uppgiven 1940 från Limhamn i Malmö (anonym i UPS)". Rickman är en av de sista som observerade och även samlade kritsugan på Limhamn (belägg i LD). År 1934 fann han den på en "vägren mellan Limhamn och Bunkeflo", 1946 på en "almbevuxen vall i åker mellan Bunkeflo och Limhamn" och så sent som 1964 på en "åkerren" på Limhamn.

Nilsson & Gustafsson (1976) misstänker – kanske på goda grunder – att växtsamlandet kan ha varit en bidragande orsak till artens försvinnande åtminstone på dess sista lokal på Limhamn. På lokalerna i Limhamnstrakten tycks kritsugan visserligen ha varit riklig under 1800-talet och början av 1900-talet, men det är ett faktum att det finns åtminstone drygt 80 insamlingar därifrån bara i landets största offentliga herbarier. Sammanlagt måste det ha insamlats hundratals exemplar mellan 1820 och 1946.

Enligt författarna till Projekt Linné-rapporten fanns "autentiskt svenskt material (uppdrivet från frö) från Limhamn (Sibbarp) i odling dels privat (Malmö) och dels i Helsingborgs botaniska trädgård". Den förstnämnda odlingen tillhörde Helge Rickman och den är sedan många år försvunnen och från Helsingborgs botaniska trädgård (Fredriksdal) är kritsugan utgången sedan länge (Jacob Sandberg, muntl.).

Däremot upptäcktes i samband med en inventering 1992 en förekomst av kritsuga intill en nyanlagd väg nära P6 kasernområde på Näsby fält 800 m SSV om Näsbygård i Kristianstad (Svensson & Roosvall 1993; be-

Figur 2. Lokalen för kritsuga i Kristianstad, ett dike utmed Stridsvagnsvägen vid Högskolan. Foto: K.-A. Olsson.

lägg i LD). Olsson (2006) tidigarelägger dock upptäckten till ”slutet av 1980-talet”. Beståndet växte vid upptäckten på en yta av nästan 10 m^2. Man antog att kritsugan hade spridit sig till den nuvarande vägslänten från en koloniträdgård, som tidigare fanns i närheten av lokalen intill den nuvarande Högskolan i Kristianstad. Sålunda skriver Olsson (2006) att vägen ”anlades under 1960-talet och eftersom denna går genom ett område där det tidigare har funnits koloniträdgårdar är det troligt att kritsugan ursprungligen odlats i närheten.” Tyler (2007) anser dock att den är ”införd med orent gräsfrö och de nu aktuella förekomsterna är av sådant ursprung”. Under dess vegetationsperioder har gräsklippare kört över och huggit av beståndet (Anonym 1996). År 1996 inhägnades förekomsten med ett lågt staket och planerna var att växtplatsen i stället skulle slås en gång om året, för att förhindra igenväxning (Anonym 1997). Trots att lokalen har föreskrifter för skötsel enligt den kommunala detaljplanen växte den igen med högt gräs. Efter upptäckten av det första beståndet vid Stridsvagnsvägen intill högskolan hittades kritsugan ett hundratal meter från den första lokalen och dessutom i Elmetorp 1,4 km SV om Näsbygård. Antalet blommande skott på lokalen vid Stridsvagnsvägen varierade under åren 1995–2004 mellan 43 och över 700 (Olsson 2004). Under senare år har kritsugan stadigt minskat i antal från nära 300 till drygt 200 år 2012, högst 25 år 2015 och 17 exemplar 2016 (uppgifter från Artportalen). På den närliggande lokalen på en gräsmatta vid högskolans västra sida har antalet blommande skott åren 2000–2004 legat mellan några tiotal och över 80. Förekomsten i Elmetorp var en dikeskant intill en väg och där räknades åtta till över 50 blommande skott åren 2000–2004 (Olsson 2004). På denna plats har kritsugan därefter successivt minskat i antal och senast observerats år 2011 (uppgifter från Artportalen). I skrivande stund tycks det alltså enbart finnas ett litet bestånd av kritsuga kvar i Kristianstad.

Räddning genom odling – kritsugan åter efter 70 år

Kritsugan har odlats och odlas alltjämt som prydnadsväxt och det finns flera insamlingar från platser i Skåne där kritsugan antingen har varit direkt odlad eller också förvildad från odling. Några sådana förekomster är Lövestad (1890), Lomma (1892), Hörby vid Ringsjön (1910), Eslöv (1929, inplanterad från Limhamn), Svalöv (1919, 1933 och 1936, inplanterad från Limhamn), Limhamn (1929) och Lilla Harrie (1956). En insamling bär på etiketten ”Benestad, Jarl Hemberg 1904”, något som i förstone tyder på en gammal förekomst på Benestad backar, men det rör sig förmodligen om odlade exemplar eller en förväxling av lokaler. Kritsugan har understundom hybridiserat med den mera allmänt odlade revsugan, exempelvis i Hörby 1896 och Badhusparken i Landskrona 1945.

Sammanfattningsvis kan sägas att det enda område i Sverige där kritsugan som troligen indigen har varit rikligt förekommande och även funnits ända in mot mitten av 1900-talet är trakten av Limhamn i Hyllie och Bunkeflo församlingar. Att den skulle ha förekommit längre åt norr och längre åt söder har bara delvis kunnat styrkas med belägg. Fram till 1800-talets senare del har den enligt litteraturuppgifter vuxit även på platser norr om Trelleborg. Något herbariebelägg från lokalen ”Ahlstad” (Alstad) hos Fries (1828, 1835) – ”Fru Alsta” hos Lilja (1838) – har jag inte lyckats återfinna. Det kan dock ha existerat sådana under 1820- och 1830-talen, men dessa kan sedermera ha förkommit. Lilja (1870) betvivlar först uppgiften för kritsuga från ”Engeltofta park” och misstänker förväxling med revsuga. Tydligen har han fått se Lönnegrens belägg därifrån senare, eftersom han i andra upplagan (Lilja 1870) rättar in sig i ledet med kommentaren ”Engeltofta på kullar n. om parken (Lönnegren)”. Jag har bara kunnat finna en insamling från ”Engeltofta”, nämligen av en studerande Schraelius (herb. E. Fries i UPS). De få övriga insamlingar vilka ligger närmast rent geografiskt anger bara

”Trelleborg” (material i LD och S). Ängeltofta (Engeltofta) var en gård på Haglösa nr 3 i Lilla Slågarps socken (uppgifter från Ortnamnsregistret) och lokalen bör alltså ha legat blott några kilometer sydväst om Alstad. Den enda uppgift om förekomsten ”Töringelund” som jag har funnit är hos Lilja (1870) och någon insamling därifrån har jag inte sett. Alltså bör även denna uppgift tillsvidare tas med reservation. Intressant är dock att Bengt Sandkull i samband med Millora-inventering i slutet av maj 2012 fann två små bestånd av kritsuga i närheten av Arriesjön i Arrie och detta område ligger bara ett par kilometer sydväst om Törringelund (Törringe socken). Bengt skrev nyligen i ett e-brev till mig följande: ”Den första lokalen är belägen i en lerig backe ner mot Arriesjön med en del lövträd. Jag besökte den flera gånger, senast 2014 tillsammans med Torbjörn [Tyler]. Det fanns fem, sex plantor ganska nära varandra. Förekomsten verkade vara spontan. Torbjörn tvivlade på att det var ren kritsuga.” … ”Den andra lokalen var belägen i en öppen, liten ravin ner mot vattnet och innehöll endast två plantor. När jag besökte denna året därpå kunde jag inte hitta någonting. Jag har gått runt hela Arriesjön … Hela norra sidan är nyskapad och innehåller flera branta slänter. De övriga sidorna av sjön är låglänta och ganska sumpiga.” Måndagen den 19 september 2016 gjorde Rune Svensson, Lars Fröberg och jag ett tappert försök att återfinna kritsugan vid Arriesjön. Dessvärre visade det sig att ett alltför stort område innefattades av Bengt Sandkulls beskrivning och efter en längre stunds letande insåg vi det lönlösa i försöket. Åtminstone ett litet område såg dock ut att teoretiskt sett kunna härbärgera arten och verkade även stämma överens med Bengt Sandkulls beskrivning av lokalen. Arriesjön är ett före detta grustag, som i senare tid har omvandlats till sjö och våtmark. Att det skulle röra sig om en spontan förekomst i betydelsen indigen är sålunda uteslutet. En förvildad förekomst så pass fjärran från trädgårdar, villasamhällen och liknande är föga sannolik. Min egen hypotes – som dock väntar på sin verifikation – är att kritsugorna helt enkelt har planterats där.

Någon gång innan kritsugan dog ut från sin sista svenska förmodat indigena lokal samlade Helge Rickman in en eller flera levande plantor och satte dem i sin trädgård (Helge Rickman, muntl.). Sedan vårdade han dem ömt, de förmerade sig och lektor Hervid Vallin fick material till sin nyanlagda botaniska trädgård på Fredriksdal i Hälsingborg. Här fanns kritsugan i odling, då jag säsongsarbetade där somrarna 1972, 1976 och 1978. Några år senare försvann arten från Fredriksdal. Troligtvis under 1970-talet fick Bengt Örneberg plantmaterial av Helge Rickman och satte detta i sin trädgård (Bengt Örneberg, muntl.). Därifrån flyttades plantor till Bengt Nilssons trädgård i Sölvesborg (Bengt Nilsson, muntl.). Bengt Nilsson skänkte i sin tur några exemplar till Jonny Svensson i Fridafors strax norr om gränsen till Småland (Jonny Svensson, muntl.). Här fortlevde de och ”vandrade” från hans stenparti ner i den hårdkuvade och enligt hans uppgift aldrig konstgödslade gräsmattan, där de spred sig rejält. Förmodligen gynnades de av det kalkhaltiga översilningsvattnet från stenpartiets kalkstenar. Jonny har berättat för mig att de växer så snabbt i hans gräsmatta att han är nödgad till att understundom luka bort delar av beståndet! Materialet är sedan länge borta från Helge Rickmans och Bengt Örnebergs trädgårdar i Malmö. Kritsugor som härstammar från botaniska trädgården på Fredriksdal och som uppges emanera från Helge Rickmans odling i Malmö finns i flera privata trädgårdar i Skåne.

På sensommaren 2015 besökte Lars Fröberg och jag Jonny Svensson och jag fick då till skänks ett antal kritsugor, som jag planterade i min trädgård intill min familjs bostad här i Lund. Under det gångna året 2016 har de små kritsugor som jag förde hit från Jonny vuxit och fortplantat sig vegetativt så snabbt och kraftfullt att även jag har blivit tvungen att gallra arten. Därför har jag under det gångna året haft kontakt med Mats Wirén (Gatukontoret i Malmö), och han blev från första stund

mycket intresserad av en utplantering så nära som möjligt de ursprungliga lokalerna vid Limhamn. I slutet av augusti åkte vi sålunda runt i området och fann några platser som eventuellt kunde vara lämpliga för plantering av kritsugor. På tolv ställen satte vi sammanlagt ett 15-tal större och mindre exemplar och Mats har sedan dess haft uppsikt över dem och har upprättat en detaljerad karta över samtliga individ. Jag avstår dock här från att lämna ut dessa detaljerade uppgifter, eftersom det kan finnas en och annan som hellre ser dessa plantor i sin egen odling än ute på det fria fältet. Det ska bli spännande att se om och hur de utvecklas. Lyckas utplanteringarna, kan vi betrakta kritsugan som återkommen till ”fosterjorden”.

Tack

Jag vill tacka Lars Fröberg för all hjälp med uppgifter från det Virtuella Herbariet och från Milloras databas samt för granskning av manuskriptet. Tack också till Mats Wirén (Gatukontoret i Malmö) för att han har berett tillgång till Limhamns kalkbrott och dess närmaste omgivningar för utplantering av kritsugor. Dessutom vill jag tacka Mats Hjertson (UPS) samt Arne Anderberg och Göran Odelvik (S) för information om några av de äldsta insamlingarna från Skåne. Sist men inte minst vill jag rikta ett varmt tack till Jonny Svensson för att han har ställt kritsugor till förfogande för utplantering i Limhamnsområdet.

Citerad litteratur

Almquist, E. 1949: Dalarnes flora. – AB Nordiska Bokhandeln, Stockholm.

Almquist, E. & Asplund, E. (red.) 1937: Stockholmstraktens växter. 2:a uppl. – Botaniska Sällskapet, Stockholm.

Anonym. 1932: Från Lunds Botaniska Förenings förhandlingar 1931. – Bot. Notiser 1932 : 134–136.

Anonym. 1934: Sammankomster år 1933. – Svensk Bot. Tidskr. 28: 133–151.

Anonym. 1996: Floraväktarverksamheten i Skåne. Årsrapport 1995. – Lunds Botaniska Förening Medlemsblad 1996(1): 5–51.

Anonym. 1997: Floraväktarverksamheten i Skåne. Årsrapport 1996. – Lunds Botaniska Förening Medlemsblad 1997(1): 1–40.

Areschoug, F. W. C. 1881: Skånes Flora, innefattande de fanerogama och ormbunkartade växterna. 2:a uppl. – C. W. K. Gleerups förlag, Lund.

Aulin , F. R. 1914: Anteckningar till Sveriges adventivflora. – Svensk Bot. Tidskr. 8: 357–377.

Ball, P. W. 1972: *Ajuga*. – I: Tutin, T. G. m. fl. (red.), Flora Europaea. Vol. 3. Diapensiaceae to Myoporaceae, Cambridge University Press, Cambridge, sid. 128–129.

Bertilsson, A. m. fl. 2002: Västergötlands flora. – SBT-Förlaget, Lund.

Blomgren, E., Falk, E. & Herloff, B. (red.) 2011: Bohusläns Flora. – Föreningen Bohusläns Flora.

Clement, E. J. & Foster, M. C. 1994: Alien Plants of the British Isles. – Botanical Society of the British Isles, London.

Edqvist, M. & Karlsson, T. (red.) 2007: Smålands flora. – SBF-förlaget, Uppsala.

Fries, E. M. 1819: Novitiae Florae Svecicae, Partic. V. – Berlingska boktr., Lund.

Fries, E. M. 1828: Novitiae Florae Suecicae. Editio altera. – Berlingska boktr., Lund.

Fries, E. M. 1835: Corpus florarum provincialium Sueciæ. I. Floram Scanicam scripsit. – Palmblad, Sebell & C., Upsaliæ.

Fries, H. 1931: Bidrag till kännedomen om floran i Göteborgs och Bohus län 5. – Acta Horti Gotob. 6: 21–35.

Fröberg, L. 2006: Blekinges flora. – SBF-förlaget, Uppsala.

Fröberg, L. & Nilsson, B. 2014. Kummeln, en oas med förvildade och kvarstående sällsyntheter. – Blekingebläddran 2014: 10–18.

Gertz, O. 1937: Fridlysta växter i Skåne. – Skånes Natur 1937: 117.

Gertz, O. 1942: Bidrag till Skånes Flora. 11. Göran Wahlenbergs botaniska anteckningar under resan i Skåne 1822. – Bot. Notiser 1942: 113–152.

Hartman, C. J. 1820, 1832, 1838, 1843, 1849: Handbok i Skandinaviens Flora, innefattande Sveriges och Norriges Vexter, till och med Mossorna. Första till och med femte uppl. – Zacharias Haeggström, Stockholm.

Hartvig, P. 2015: Atlas Flora Danica. – Gyldendal, København.

Hasselrot, K. 1967: Västergötlands flora. Förteckning över kärlväxter. – Statens Naturvetenskapliga Forskningsråd, Stockholm.

Holmgren, B. 1941: Några anteckningar om Blekinges adventiv- och ruderatflora. – Bot. Notiser 1941: 65–98.

Holmgren, B. 1942: Blekinges flora. 2:a uppl. – J. A. Krooks Bokhandel, Karlskrona.

Hultén, E. & Fries, M. 1986: Atlas of North European vascular plants. North of the Tropic of Cancer I-III. – Koeltz Scientific Books, Königstein im Taunus.

Hylander, N. 1943: Die Grassameneinkömmlinge schwedischer Parke mit besonderer Berücksichtigung der *Hieracia silvaticiformia*. – Symb. Bot. Upsal. VII: 1.

Hylander, N. 1945: Ytterligare tillägg och rättelser till Förteckning över Skandinaviens växter. 1. Kärlväxter (1941). – Bot. Notiser 1945: 445–460.

Hämet-Ahti L, Suominen J, Ulvinen T. & Uotila P. 1998: Retkeilykasvio. 3:e uppl. – Luonnontieteellinen keskusmuseo, Kasvinmuseo, Helsinki.

Leht, M. (red.) 2010: Eesti taimede määraja. – Eesti Loodusfoto, Tartu.

Lid, J. 1952: Norsk flora. Andre utgåva. – Det Norske Samlaget, Oslo.

Lilja, N. 1838: Skånes Flora, innefattande Skånes fanerogamer och i ett bihang Skånes ormbunkar, de på åkren odlade vext- och sädesslagen och de i öfriga Sverige förekommande fanerogamer utom fjällvexterna, med karakterer, vextställen och nytta, jemte ett vextgeografiskt namnregister m. m. – Berlingska boktr., Lund.

Lilja, N. 1870: Skånes Flora, innefattande Skånes vilda och odlade växter; en handbok för folkskolor, landtmän, trädgårdsodlare, apotekare och för den studerande ungdomen. Ny omarbetad uppl. – L. J. Hiertas förlag, Stockholm.

Nilsson, Ö. & Gustafsson, L.-Å. 1976: Projekt Linné rapporterar 1–13. – Svensk Bot. Tidskr. 70: 165–175.

Nordhagen, R. 1940: Norsk flora med kort omtale av innførte treslag, pryd- og nytteplanter. – H. Aschehoug & Co., Oslo.

Oberdorfer, E. 1979: Pflanzensoziologische Exkursionsflora. Vierte Auflage. – Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.

Olsson, K.-A. 2004: Floraväktarrapport 2004. – Botaniska Notiser 137(3): 1–36.

Olsson, K.-A. 2006: Artfaktablad för kritsuga *Ajuga genevensis*. – ArtDatabanken, SLU.

Pedersen, A. 1969. Labiaternes og Verbenaceernes udbredelse i Danmark. – Bot. Tidsskr. 64: 285–379.

Påhlman, G. 1921: Utdöda eller utdöende. Några svenska växter. – Skånes Natur 1921: 44–47.

Rickman, H. 1973: Har Genista anglica funnits i Skåne? – Lunds Botaniska Förening Medlemsblad 1973(2): 19–20.

Roosvall, T. & Olsson, K.-A. 2004: Floraväktarrapport 2004. *Ajuga genevensis*, kritsuga. – Bot. Notiser 137(3): 1–2.

Stace, C. 2010: New Flora of the British Isles. 3rd ed. – Cambridge University Press, Cambridge.

Svensson, Å. & Roosvall, T. 1993: Några fynd av tillfälligt inkomna eller förvildade arter i Kristianstadstrakten 1992. – Lunds Botaniska Förening Medlemsblad 1993(1): 20–23.

Sylvén, N. 1932: Några ord om den svenska florans Skåne-arter. – Skånes Natur 1932: 20–34.

Sylvén, N. 1953: Enligt naturskyddslagen i Skåne fridlysta enskilda växtarter. – Skånes Natur 1953: 75–102.

Tyler, T. m. fl. (red.), 2007: Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning. – Lunds Botaniska Förening, Lund.

Wahlenberg, G. 1824: Flora Svecica enumerans plantas Sveciæ indigenas. Pars prior. – Palmblad & C., Upsaliæ.

Wahlenberg, G. 1831: Flora Svecica enumerans plantas Sveciæ indigenas. Editio altera. Pars prior. – Palmblad & C., Upsaliæ.

Weimarck, H. 1947: Tre rariteter i skånsk flora. – I: Hanström, B. & Curry-Lindahl, K. (red.), Natur i Skåne, Bokförlaget Svensk Natur, sid. 267–275.

Weimarck, H. 1963: Skånes Flora. – Bokförlaget Corona AB, Lund.

Weimarck, H. (†) & Weimarck, G. 1985: Atlas över Skånes flora. – Förlagstjänsten, Stockholm.

Citerade nätsidor

http://plants.usda.gov/core/profile?symbol=AJGE&mapType=Large&format=Print&photoID=ajge_001_avd.tif

http://www.miclis.no/tbf/ekskursjon_1998.htm